
AVUI COMENTEM

Llibres

Revista Catalana de Psicoanàlisi, Vol. XXVIII/2

INFERMERES CATALANES A LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

C. VALLS (coord.)

Barcelona, 2008. Edicions de la Universitat de Barcelona, 165 pp.

En un monogràfic dedicat a estudiar diversos aspectes de la por és un goig comentar aquest llibre que té a veure amb la comprensible por durant la guerra, però també amb la valentia i generositat, en mostrar-nos una realitat poc coneguda: els relats d'infermeres catalanes que van pal·liar sofriment, donant el millor d'elles per cuidar i guarir els soldats ferits i la població que patia la guerra civil espanyola (1936-1939).

Encara que les coses comencen a canviar, les dones encara no ocupen l'espai degut en el camp de la història; per això un treball de recerca fet amb el rigor d'aquest revela i reconeix l'aportació d'aquestes dones. És com si les autores recordessin els mots de Walter Benjamin (1892-1940) que són inscrits al seu Memorial de Portbou: *És una tasca més àrdua honorar la memòria dels éssers anònims que la de les persones cèlebres. La construcció històrica és consagrada a la memòria dels qui no tenen nom.* Això és el que fan les autores perquè com elles escriuen: *Calia recopilar la ingent i anònima feina realitzada per dones catalanes poc conegudes, si la comparem amb la feta*

per les infermeres estrangeres que vingueren acompanyant les Brigades Internacionals, les quals han deixat força escrits i documents fotogràfics (p.15).

En el llibre que comentem podem veure el fruit que dona un equip d'investigadores amb coratge. Llegir-lo ens beneficia ara, però a més possibilita a futures generacions tenir accés a una part important de la història que era gairebé invisible perquè, com és sabut per les crides d'atenció fetes per organismes internacionals com Amnistia Internacional, acabar amb la impunitat de dècades de dictadura ha tingut i està tenint un recorregut difícil en els períodes ja democràtics i, com escriu F.M. Álvaro (2011): *queda clar que la democràcia espanyola no pot exhibir-se avui precisament com una democràcia de memòria, sinó tot al contrari*¹. Construir història és fer memòria i com va ensenyar Freud, cal recordar per no repetir i sí elaborar.

Dins de la brutalitat i crueltat de la guerra, del dolor, por i tristesa, el testimoni i la narració d'aquestes infermeres catalanes ens transmeten també solidaritat, compromís, competència, amor i deure, mostrant la funció de tenir cura de l'altre amb respecte. Totes se senten satisfetes de la feina realitzada i totes parlen d'una força interna que les empenyia a perseverar a tenir cura dels pacients malgrat el moment que vivien.

El llibre té dues parts; la primera se centra en la contextualització històrica i els seus capítols donen molta informació que sorprèn a qui no l'ha viscut. Ens recorden que l'activitat de cuidar dels centres sanitaris als inicis del segle XX estava pràcticament en mans de religioses que entenien la feina com a caritat, però no sempre tenien una formació adequada. Les germanes no tenien cap sou ni vacances, només 10 dies a l'any per fer exercicis espirituals. En arribar la II República, el canvi polític i social va ser favorable a les dones i a Catalunya es desenvolupà una reforma que incloïa un nou concepte de la maternitat, control de la natalitat, educació afectivo-sexual i despenalització i legalització de l'avortament. El treball de Frederica Montseny, que va ser ministressa de Sanitat, va posar en marxa moltes activitats de tanta importància com llocs d'acollida d'infants en substitució dels depriments orfenats existents, menjadors de dones embarassades, centres d'atenció a prostitutes i molts més projectes.

La República va ser un moment de profunda revolució social, descentralitzada, espontània i vital. Es va començar la formació de les infermeres: s'obrí el projecte *Creació d'Escoles d'Infermeres de Catalunya*, amb un programa molt progressista perquè la preocupació no es limitava a la

1. Álvaro, F.-M. (2011). "Una democràcia amb memòria". *La Vanguardia*, 23 octubre 2011, p. 24.

formació tècnica, sinó que integrava aspectes culturals com concerts i conferències, i la natació i altres esports eren obligatoris. La capacitat professional d'aquelles infermeres és valorada amb fermesa pel cirurgià de l'Hospital Clínic Moisès Broggi, que diu: *Les infermeres formades a l'Escola de la Generalitat eren fantàstiques, estaven preparades i hi podies confiar.*

Però arribà la guerra i moltes infermeres van morir treballant als hospitals. Com que la major part de les religioses eren antirepublicanes, van abandonar les institucions sanitàries dels territoris republicans; per tant, calien treballadors seglars, a més de l'ajut de les infermeres internacionals. Era vital organitzar la sanitat durant el conflicte i construir nous espais per a l'atenció als ferits. Es posaren en marxa hospitals de sang i es van convertir en espais sanitaris convents, escoles, balnearis, trens, o es va transformar una cova en hospital, com la Cova de Santa Llúcia a la Bisbal de Falset, que va ser un lloc utilitzat perquè era prop del front i segur davant dels bombardeigs. Tot això va implicar molt treball, enginy i perseverança davant de tant dolor i patiment. Una cosa a subratllar és que es tractava igual de bé als ferits d'ambdós bàndols, cosa que als ferits no republicans els sorprenia. Amb poca roba i menjar, sense penicil·lina, amb ferits greus patint gangrenes, el mètode de tractar ferides de guerra del Dr. Trueta, que va publicar la Generalitat en un llibret en llengua catalana i que es va traduir a l'anglès, va salvar moltes vides.

També descriuen la valenta i generosa tasca de les joves infermeres internacionals que van venir per ajudar la causa republicana, des d'Europa, els USA i Austràlia, i moltes de les quals van treballar fins a l'esgotament, altres es van deprimir i algunes van perdre la vida aquí. El llibre descriu les activitats essencials d'infermeria realitzades en temps de guerra, és a dir: qui cuidaven, com cuidaven, quines tasques feien, on les realitzaven, quines condicions de vida tenien i com podien seguir donant suport als altres, quan elles vivien en els seus cossos por i destrucció. Degut als bombardeigs les ferides afectaven homes, dones i criatures, i els recursos hospitalaris eren tan precaris que una infermera que va ser a l'Hospital d'Igualada diu: *Érem tan pobres de tot, de tot, que no hi havia res.* El que sí que hi havia a dojo era el seu coratge i altruisme. Descriuen com curaven la sarna, que era ben comuna llavors, com feien front a la manca de sabó, i també com cuidaven la part psicològica dels malalts, greument afectada en aquells moments. A més, van haver d'acompanyar a morir, amb molt sentiment i angoixa, a ferits joves que fugien de molts llocs d'Espanya i estaven sols.

Al final de la guerra, el franquisme va empènyer a l'exili prop de 500.000 persones, que van creuar els Pirineus; és l'emigració forçosa més important de la història d'Espanya i moltes de les infermeres catalanes que van donar suport a la República van continuar la seva lluita a l'exili i van ser actives col·laboradores de la Resistència. A la postguerra moltes infermeres van ser empresonades o executades a causa de la seva actuació durant la guerra civil;

el seu títol professional va ser retirat, van tenir l'obligació de fer nous exàmens, a vegades per fer perdre el temps, com diu una infermera: *Vaig recollir el títol després de molts anys guardat en un arxiu de Madrid, l'any 1965*. Altres van anar a la vida de pagès o a la fàbrica, sense tenir la possibilitat d'exercir la feina que els agradava.

La segona part del llibre integra dotze relats biogràfics: 11 dones que van treballar com a infermeres i/o voluntàries i un cirurgià català. No deuria ser fàcil per a les autores trobar infermeres d'aquella etapa encara amb salut, voluntat, temps i paciència per contestar preguntes que impliquen recordar episodis dolorosos de la seva vida. Però ho van aconseguir i les infermeres van ser generoses amb les entrevistadores obrint el seu cor, els seus records i els calaixos amb apunts i documents, i així van anar desgranant els aspectes viscuts com a infermeres de guerra. També el Dr. M. Broggi, cirurgià de guerra, fa la seva aportació. Aquesta part està organitzada en quatre capítols, on transmeten amb força i emoció aspectes tan fonamentals com la dedicació, la il·lusió, la formació, l'esforç, les competències frustrades, la valentia, determinació i altruisme.

Les entrevistades són dones que eren jovenetes en esclatar la guerra i recorden les guàrdies, les depressions dels joves soldats que ja havien viscut dures batalles, les pors, l'exili, els camps de refugiats, el retorn, les dificultats, el no reconeixement dels títols i a vegades la presó per haver fet d'infermera durant la guerra. També la generositat, la compassió, la cura i l'entrega: van donar ànims, sang i vida, a vegades literalment. Són testimonis que cal llegir amb atenció. Les autores ens recorden que els bombardejos sobre les poblacions civils s'estrenaren en la guerra espanyola i responien a la típica estratègia totalitària d'assolar la reraguada i carregar sobre la població civil per crear pànic al col·lectiu i, a la vegada, desmoralitzar el front. Només una dada: el 2 de novembre de 1937, a primera hora de la tarda, els avions feixistes van escopir sobre Lleida prop de 14.000 kg. de bombes, i els nens i les mestresses de casa van rebre la pitjor part: el nombre de ferits i morts s'aproximà a 700 persones; com diu una infermera, *els bombardeigs em tenien esfereïda*.

Aquest és un llibre esplèndid, que fa memòria, que parla amb respecte i afecte dels ferits i morts i de les dones que els van cuidar. No té ni un mot de frivolitat i abunda en testimonis de coratge i generositat. Mentre el llegia, els diaris van publicar les paraules del Sr. Peces-Barba dient: *crec que aquesta vegada es resoldrà sense necessitat de bombardejar Barcelona*. Potser no recordava que Catalunya va registrar el 70% de les víctimes mortals pels bombardejos de l'Espanya republicana i que, a part dels milers de ferits i traumatitzats, hi ha un balanç d'almenys 4.736 morts, criatures i adults, pels bombardeigs aeris sobre Barcelona, ja que va ser la primera gran ciutat europea a sofrir bombardeigs sobre la població civil de la història, fets per l'armada franquista i els avions italians a favor del dictador, segons dades de

la Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya. Penso que cal llegir aquest llibre perquè és seriosament necessari recordar, no repetir i sí elaborar.

Recensió: Blanca Anguera

EL PODER DE LA POR: ¿ON GUARDEM ELS NOSTRES TEMORS QUOTIDIANS?

J. L. TIZÓN

Lleida, 2011. Pagès Editors. 358 pp.

Podem realment alegrar-nos de la recent aparició d'aquest nou llibre del doctor Tizón, que aborda la naturalesa i el poder de la por tot oferint-nos una visió global, creativa i integradora d'aquest sentiment (es pot trobar a les llibreries a partir d'aquest mes de desembre, i s'ha publicat també en castellà a l'editorial Milenio). Escrit amb l'estil clar i didàctic que caracteritza l'autor, la lectura és enriquidora i estimulante. Tizón ens presenta una visió aprofundida de les pors, fent un repàs exhaustiu de les diferents teories que aporten conceptes que ens ajuden a comprendre la por en la seva vessant biològica, psicològica i social.

El doctor Tizón comença el llibre amb una introducció molt suggerent i valenta. El lector es pot sorprendre perquè sembla que haguem començat a llegir una novel·la o un recull de contes: l'autor ens explica dues històries senzilles on personatges corrents tenen pors corrents. Això li serveix per introduir el tema i poder parlar d'aquesta emoció o sentiment que anomenem por i mostrar-nos que inclou sensacions físiques i representacions mentals (percepcions, imatges i fantasies, pensaments, processos mentals defensius...). A partir d'aquí planteja que la por és una emoció freqüent en la vida quotidiana, que a vegades ens ajuda a prevenir perills. Però també ens alerta que avui dia els mitjans de comunicació ens difonen por, i l'autor diu que cal pensar en l'ús de la por com un instrument per a manipular la població i aconseguir que els temors ens semblin més terribles del que realment són.

La por del terrorisme, per exemple, és una de les pors més esteses al món "civilitzat" actual. Però, en realitat, els danys produïts pel terrorisme als Estats Units són enormement menors que els provocats per l'ús d'armes de foc en la vida quotidiana. La por del terrorisme és una "metapor" (una por de la por) de les més perversament manipulades que s'han donat en la història de la

humanitat. La crisi del capitalisme que estem vivint marca una profunda diferència en l'ús de la por. L'autor es planteja: "La fórmula TINA (*"there is not other alternative"*, no hi ha cap altra alternativa) s'ha convertit avui en l'expressió comuna d'una gran part dels polítics i administradors professionals de diferents països i empreses. Quines són les seves pors, mai declarades, perquè "no quedi cap més remei"?" Ell pensa que usen la por com a arma i ens inoculen un terror a perdre el que tenim, i això fa que els estiguem consentint coses que uns anys enrere ens haurien semblat impensables. "El poder de la por, la doctrina de xoc que Naomi Klein va saber denunciar ja davant l'hecatombe econòmica del 2008, ha portat a aquesta debilitat patètica dels polítics i dels estats davant "els mercats" (...)".

Tizón ens parla en aquest llibre de les emocions i del seu paper en el desenvolupament, afirmant amb contundència que no es pot dissociar allò emocional perquè fer-ho comporta, entre altres coses, ineficàcia. Per estudiar els sentiments ens cal una teoria del subjecte, que és qui els crea i els fa servir i, per tant, no podem estudiar la por sense una teoria del subjecte i de les relacions. Quan entra de ple en el tema de la por ens parla de la gènesi, fenomenologia, psicologia, fisiologia i neurobiologia de la por, en un capítol que integra les aportacions de la biologia i la psicoanàlisi. També trobem al llibre unes incursions curioses i interessants al món de la lingüística: Tizón diu que el primer testimoni de l'ús de la paraula "por" en el català escrit es troba a les *Homilies d'Organyà* (un dels documents literaris més antics escrits en la nostra llengua, entre finals del segle XII i principis del XIII) i parla de la gradació en les expressions de la por, oferint-nos un repàs terminològic de les paraules que descriuen en català els diversos graus de por (aprensió, alarma, ensurt, cangueli, temor, terror, paüra, horror, pànic).

Al llarg del llibre el Dr. Tizón revisa tant els temors que neixen de circumstàncies col·lectives (calamitats climatològiques com la recent de Japó, guerres o la crisi econòmica) com els que sorgeixen del nostre interior, i fa un repàs dels diferents enfocaments psicopatològics i terapèutics que poden ajudar a afrontar-los i a gestionar-los.

El llibre s'estructura en 8 capítols que proporcionen un repàs exhaustiu i ordenat del tema i que ajuden el lector a apropar-se a diversos conceptes de biologia, neurociència, psicopatologia i psicoanàlisi. Hi ha capítols novadors, sobretot el dedicat als fonaments neuro-biològics de la por i el que ens parla dels aspectes socials, polítics i culturals de la por. També destacaria el capítol dedicat a estudiar per a què serveix la por, on l'autor relaciona el sentiment de por amb teories psicoanalítiques del desenvolupament infantil (la teoria de l'aferrament i la teoria de la contenció) i amb el concepte d'identitat.

En els dos capítols on estudia la psicodinàmica i la psicopatologia de la por, el Dr. Tizón aprofita l'avinentsa per explicar al lector conceptes psicoanalítics bàsics (aquesta revisió és de gran utilitat per a lectors no massa avesats a la terminologia psicoanalítica). L'autor critica el DSM perquè no té

una consideració del subjecte i ens presenta la definició i caracterització de les pors patològiques segons la psicopatologia "basada en la relació".

En el capítol 6 ens parla de les noves pors, relacionades amb la cultura i la societat en què vivim (una "societat líquida"). I aquí el Dr. Tizón desenvolupa les idees que ja havia anunciat a la introducció del llibre i mostra el seu coratge i capacitat per explicar el que pensa. Parla de les pors com a construccions socioculturals, de la "banalització del mal" i de la inseguretat provocada per la "cultura de la por". "La por és i ha estat sempre un instrument de dominació, de control polític i de control social." Planteja que la medicalització de la vida quotidiana i de la mort està relacionada amb la por i que es tracta d'un tema ideològic i polític que té importants repercussions assistencials, perquè cada vegada més aspectes de la vida quotidiana reben explicacions mèdiques o pseudomèdiques i s'intenten tractar per mitjans biològics i medicalitzats. Parla del terrorisme, de les ciutats, de la globalització "en negatiu"..., i inclou també un breu però interessant apartat dedicat a les situacions d'assetjament escolar, assetjament a la feina i violència de gènere, on apunta idees que ajuden a comprendre per què les campanyes contra la violència de gènere, per exemple, no són efectives: perquè no tenen en compte les emocions d'ambdós membres de la parella. Tizón inclou en aquest capítol referències al moviment dels "indignats", a la nova democràcia d'Islàndia i a com la por pot elaborar-se gràcies a altres emocions viscudes en la relació.

El llibre acaba amb dos capítols on explica què podem fer amb les "nostres pors de cada dia" i amb les nostres pors "patològiques" i de quines eines podem disposar per a fer-hi front, tot alertant del perill de la professionalització abusiva en la cura de les pors patològiques. Advoca per un tractament integral d'aquests pacients, fa una revisió integradora del paper de les teràpies psicològiques (psicodinàmiques, conductuals i cognitivo-conductuals) i de les teràpies biològiques, i presenta un protocol (una guia clínica) per al tractament integral.

Com a conclusió, us diria que el llibre es llegeix molt bé i estimula a pensar. Les abundants vinyetes clíniques il·lustren els conceptes teòrics i en fan més àgil la lectura. El repàs sistemàtic de diferents teories exposades de forma clara i resumida ajuda a fer comprensible la lectura per a lectors amb pocs coneixements psicoanalítics, i alhora l'erudició i capacitat de síntesi de l'autor fan que el llibre sigui de gran interès per a lectors amb més coneixement del tema.

Ressenya: Anna Romagosa Huguet

EL ERROR DE PROMETEO. PSICO(PATO)LOGÍA DEL DESARROLLO MORAL

M. VILLEGAS

Barcelona, 2011. Herder, 486 pp.

Penso que tenia raó Rollo May quan va escriure que els éssers humans necessitem mites perquè és una forma de donar sentit i d'integrar antinòmies de la vida: el conscient i l'inconscient, el passat i el present, el que és individual i allò social. Acollir el mite deuria estar també present en la ment de Freud quan va escriure en una carta que *la teoria de les pulsions és, per així dir-ho, la nostra mitologia* i molts anys després en una altra carta, aquesta a Einstein, tornava a parlar de la relació entre mites i teories en qualsevol ciència. Potser la teoria actual del Big Bang és també un intent d'expressar el que és inexpressable a través d'un mite visual. De fet, en comptes de *Big Bang* també l'haurien pogut anomenar Petita Llavor, però ja se sap que sovint tendim a engrandir els nostres orígens.

Tinc la impressió que, després d'anys de desvalorització dels mites tractant-los com sinònims de falsedats, s'està obrint un camí de retorn vers la riquesa del mite. Com a lectora, m'agrada que el professor M. Villegas aculli el mite de Prometeu en titular el seu nou llibre i encara trobo més suggerent que explori la psico(pato)logia del desenvolupament *moral*. Perquè el model que proposa es genera a partir de la idea que les patologies psicològiques són *patologies de la llibertat*.

L'arquitectura del treball està formada per dues parts, cada una amb els seus respectius capítols i una important introducció on queda clar què es proposa l'autor: explorar l'estructura psicològica i la seva patologia des de la perspectiva del desenvolupament *moral*; la seva posició teòrica és la concepció constructivista i evolutiva de la psique humana; la seva visió antropològica és que els humans som, en diferents nivells, éssers lliures i per tant responsables, i considera que existeix una continuïtat entre allò normal i allò patològic en psicologia.

Sovint, davant la complexitat de l'ésser humà s'ha utilitzat el paraigua conceptual d'allò *bio-psico-social* que Villegas troba insuficient perquè creu que l'aspecte diferencial que tenim les persones és una neoestructura sintetitzada sota la paraula *moral*. Per ell l'evolució psicològica seria fruit d'un procés dialèctic entre les tendències egoïstes i altruïstes, i són les seves crisis les que generen noves estructures de regulació moral orientades a aconseguir més autonomia psicològica. La criatura caminaria des de la fase prenòmica i l'anòmica, on el nadó no és capaç de distingir entre el bé i el mal, a la fase heretonòmica, dictada per les normes d'autoritat i de judici social fins a la socionòmica, regulada per les relacions interpersonals. Arribar a l'autonomia i tenir criteri propi no és una fase o etapa ni s'aconsegueix

definitivament; significa tenir una funció capaç de resoldre els conflictes que es plantegin entre les diverses subestructures morals del subjecte que s'han anat construint en cada fase i que poden entrar en conflicte.

L'autor sap que la qualificació de *moral* aplicada a la naturalesa de les crisis d'ansietat és discutible, però en la tradició filosòfica i psicològica no ha trobat altre terme més apropiat i ens recorda que en el constructivisme genètic Piaget, Guillian i altres, van fer estudis del desenvolupament moral de les criatures. De fet Villegas, a més d'aquesta tradició, acull també aspectes de Freud, de les neurociències i d'altres autors.

La primera part la dedica a la *dimensió evolutiva* i consta de sis capítols que van des de la fase prenòmica (entre 0 i 2 anys) fins que el subjecte pot arribar a l'autonomia. Cada capítol abunda en exemples clínics de diverses patologies així com el tipus d'intervenció del terapeuta i/o del grup i té al final un resum dels punts més importants i de les característiques de cada etapa evolutiva, cosa que ajuda a comprendre la psicopatologia de dèficits evolutius característics de cada fase. Per exemple, en escriure sobre el dèficit prenòmic i la depressió originària, l'autor detalla la importància fonamental de les primeres relacions per a la criatura i com en les persones que pateixen aquest tipus de depressió es troba invariablement una desnutrició afectiva.

Hom pot observar que en els models psicològics que tenen en compte el punt de vista evolutiu de l'ésser humà hi ha fortes coincidències que possibiliten enriquir-se mútuament. Naturalment, junt amb els punts comuns hi ha també diferències. Per Villegas *l'error de Prometeu* és que no va tenir en compte que l'ésser humà no es regula de forma natural, sinó que li cal un ordre social intern a través de la consciència moral.

Amb material clínic i exemples de la literatura, de mites, pel·lícules i amb quadres didàctics aclaridors, Villegas va ensenyant de forma clara l'evolució de l'infant des del pensament màgic, tan regit pel plaer, fins que la criatura arriba a comprendre la realitat del món concret, comença a sentir culpa i vergonya i va aprenent a acceptar normes, límits i frustracions. Així descriu pas a pas el treball laboriós de créixer i les caigudes i entrebancs que es poden donar per dificultats viscudes durant el procés.

En la segona part considera els conflictes estructurals entre dues o més instàncies de regulació moral. Les estructures construïdes en cada fase no desapareixen sinó que van adquirint les seves regles de funcionament i interactuen entre elles. Les patologies sorgides de la dimensió estructural responen a *conflictes o fracassos* entre els aspectes més madurs i infantils del subjecte. Per això els conflictes en la dimensió estructural no se'ls estalvia ningú, o dit amb les paraules de l'autor: *els mal anomenats "trastorns psicològics" són inherents a la condició humana*. Les fonts de tensió en el sistema poden ser diverses: la dimensió evolutiva, la rigidesa o flexibilitat i l'aspecte contextual. Amb exemples pràctics mostra com es poden detectar els

conflictes morals que pateix el pacient, els diferents tipus de depressió i una tipologia de les pèrdues. Obre interrogants i, en obrir-los, convida el lector a pensar i detalla les tensions existents entre les diverses estructures en cada patologia.

El procés terapèutic l'entén com un procés de creixement i canvi, d'alliberament, reconeixement, acceptació, renúncia i autodeterminació. En definitiva, es tracta que la persona s'alliberi de les cadenes de la por, de la dependència, de l'addicció, etc. per poder caminar més àgilment vers la construcció de la seva autonomia. Per això és tan important despertar el coneixement de si mateix. No considera els problemes psicològics com a *malalties* sinó com *conflictes* que impliquen una constricció de la llibertat que causa malestar. Acaba el llibre amb una profunda analogia entre el viatge de retorn d'Ulisses a Ítaca i el pacient en el tractament, i assenyala també quina és per a ell la funció del terapeuta: com els mariners fidels a Ulisses, ajudar el pacient a fer el seu propi camí.

Hi ha pàgines que queden a la memòria pel valor que dóna a la llibertat humana. Per exemple, quan detalla com es va desenvolupant la consciència moral en la criatura, escriu: *El criteri autoritari és el que crea patologies, perquè implica la manipulació de la voluntat a través de la coacció i la intimidació. El criteri impersonal és sa en la mesura que va més enllà de les particularitats egocèntriques i cerca el bé comú, però la submissió a l'autoritat o la tirania és insana* (p. 143). Per l'autor el mot "llibertat" va més enllà d'un concepte filosòfic: s'encarna i agafa una dimensió psicològica entesa com capacitat d'escollir, decidir i actuar, que es desenvolupa (aspecte evolutiu) i s'articula (aspecte estructural) en relació a les interaccions amb el món.

A mesura que s'avança va sorgint la calidesa dels testimonis i, amb tota l'amplitud i feina que significa escriure un llibre de quasi 500 pàgines, M. Villegas ens ofereix una obra ben estructurada, pedagògica, que té contacte amb la vida i els pacients.

Recensió: Blanca Anguera